
THE ROLE OF RELIGION IN EUROPEAN INTEGRATIONS – A CASE OF SERBIA

Mile Rakic

Institute for Political Studies, Belgrade rakicmile@hotmail.com

Hatidja Berisa

Ministry of Defense of the Republic of Serbia, Belgrade berisa.hatidza@gmail.com

Abstracty: The starting point of this paper is an analysis of democratic social system, religion and state which are a basic postulate for the integration and formation of political will and culture for placing the Republic of Serbia into the European Union family. The fact that the European Union (EU) was formed in a Roman-Catholic and Protestant establishment could be its determinative characteristic, in particular taking into consideration Max Weber's stances proclaimed in his work *Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. However, taking into consideration as the starting point also the fact that Serbia has neither tradition of the capitalist system, nor the spirit of Protestantism as its source for that matter, such arguments do belong to a discourse of historical and geopolitical analysis. Therefore, the objective of this paper is to analyse the role of religion in the European integrations in case of the Republic of Serbia.

Keywords: religion, political will, political culture, Republic of Serbia, integrations

УЛОГА РЕЛИГИЈЕ У ЕВРОПСКИМ ИНТЕГРАЦИЈАМА-СЛУЧАЈ СРБИЈЕ

Др Миле Ракић

Институт за политичке студије, Београд

Др Хатиџа Бериша

Министарство одбране Републике Србије, Београд

Апстракт. У раду аутори полазе од демократског друштвеног уређења, религије и државе, који представљају основне постулате интеграције и политичке воље и културе да се Република Србија нађе у породици Европске заједнице. Чињеница да је Европска унија (ЕУ) никла у римокатоличком и протестантском окружењу, могла би да буде „*differentia specifica*“, нарочито у веберовом погледу постулираном у „Протестантска етика и дух капитализма“. Полазећи од чињенице да Србија нема традицију капиталистичког уређења, а ни протестантски дух као извор истог, ти аргументи сада припадају дискурсу историјских и геополитичких анализа. Дакле, циљ рада је да се сагледа која је улога религије у европским интеграцијама, када је у питању Република Србија.

Кључне речи: религија, политичка воља, политичке култура, Републике Србија, интеграције

1 УВОД

Тема улоге религије у европским интеграцијама могла би да се заврши пре него је уопште и почела, оставши само у самом наслову. Разлози за такву немогућност покретања су опште познате основе на којима се градила прво Заједница челика и угља, потом Европска заједница, и незавршен ентитет који данас познајемо као Европску унију, а које немају никакве споне са религијом, ни упоришта у њој. Зато и није чудно што у обимној литератури о облицима повезивања држава чланица у Европску унију, нема ни слова о некадашњој или евентуалној улози религије.¹⁵³ Ова чињеница је нарочито данас индикативна обзиром на прилив огромног броја избеглица тј. миграције становништва различите културолошке прошлости, верске и религијске припадности у ЕУ, што у одређеној мери свакако оставља траг на становништво Европске уније, па тако и на Републику Србију која је углавном транзитна земља за мигранте. Слична немогућност покретања је и у другом делу теме овог рада који би требао да се односи на случај Србије. Та немогућност огледа се у чињеници да случај Србије није никакав посебан случај, нарочито када је реч о религији, јер су већ и Румунија и Бугарска као већински православне земље недавно примљене у ЕУ. Потребно је и овде нагласити да је тај процес остварен без улоге, или бар без

¹⁵³ Јелена Ћеранић, *Облици повезивања држава чланица у Европској унији*, Службени гласник: Институт за упоредно право, Београд, 2011.

значајне и евидентирани улоге конфесије, као и у случају Грчке, што одузима сваки аргумент чак и онима који су узвикавали да где почиње православље престаје Европа.¹⁵⁴ Прошло је пола века од оснивања и развоја Европске уније, а питање приступа Републике Србије ЕУ поставља се тек сада. Неспорна је и једносмерност утицаја у том процесу, који је увек од ЕУ ка Републици Србији, али не и обрнуто. Овакво кашњење у генерацијској трансмисији могло би изгледати парадоксално, јер би историчари, али и правници, већ познатим чињеницама сигурно доказали државност Србије вековима у назад, а у вези чега су написани томови различитих аутора домаћих и иностраних. Оно што разрешава тај парадокс је да је Република Србија у позицији самосталног преговарача тек од 03.06.2006. када је Црна Гора као други и једини члан државне заједнице са Србијом, референдумом напустила ту заједницу која је била последњи остатак од бивше СФРЈ формиране након Другог светског рата, а разрушене грађанским ратом деведесетих година прошлог века. Иако је званична политика Владе Србије здружено у послу испуњења услова и отварања поглавља за приступ ЕУ, иако су прваци српске политичке елите проглашавани за Најевропљанине године, не треба посебно дубоко истраживати да би се Србија посматра само као део Балкана и да је само у тој и таквој целини добродошла у ЕУ, или да проширења уопште неће ни бити, барем у скорије време.¹⁵⁵ Такође, „у разматрању безбедности Р.Србије неопходно је узети у обзир нарочито и утицај међунационалног састава свих субјеката безбедности...“¹⁵⁶ Сада, ако смо донекле указали на значење синатгме немогућност покретања теме, одакле онда потреба за њену презентацију и још важније у чему је и колики њен значај? Извор интересантности могао би да буде актуелни тренутак који збраја „покајничке“ изјаве неких од оснивача ЕУ, пораст антиевропеизма европејаца¹⁵⁷, нарушена компактност најјачих држава чланица енормни пораст имиграције¹⁵⁸ који је за већину непознаница у оваквом облику (па самим тим рађа и велики страх поистовећен са исламским фундаментализмом), криза у Украјини, неки би рекли општа криза у ЕУ, и општа криза ЕУ. Вратимо се на моменат на СФРЈ, у којој је Србија била једна од Република, државу са неколико нација, и националних мањина у којој се говорило на неколико језика, са различитим вероисповестима, са високим стандардом и као четврта војна сила у Европи. Катастрофалан распад у рату од 1990. садржи свој верски чинилац који није довољно евидентиран, али колоквијално није превише ни дискутабилно да је тај чинилац био злоупотребљен.

2 ВЕРА (НИЈЕ) ИЗВОР ПРОБЛЕМА ИНТЕГРАЦИЈА У ЕВРОПСКУ УНИЈУ

Чињеница је да су верски објекти били посебна мета, да су верска обележја била присутна и у медијима и у нелегалним војним формацијама, као што је и чињеница да је јасно исказан и јавно оглашен став Српске православне цркве био позив на мир¹⁵⁹. Дакле, Србија има, на жалост на тежи начин стечено, врло свеже искуство вишенационалног, мултиконфесионалног, мултилингвалног суживота са високим стандардом и као незанемарљива војна сила. У оваквом опису неко би могао препознати у ЕУ, као сличан концепт. Иако, могли би се сложити да је модерна балканска држава за разлику од модерне европске просветитељском идејом задојене државе, није на основи грађанске слободе већ на снази националне идеје која се примила у региону¹⁶⁰. Такође, хришћанска традиција на коју се позивају и сами европски званичници као на заједнички именитељ Европљана, вековна је и српска традиција. Ако је у случају Европе та хришћанска традиција само израз Окцидента, наспрам Оријента са кога уместо 1001 ноћи стиже „милион и један емигрант“, онда Србија нуди петстогодишње непосредно искуство са исламским светом, историјски утемељено и признато од јеловника до менталитета. У једној глобално мањој, и у слици света тешко видљивој мери, на микро нивоу, из Србије се може много научити уколико

¹⁵⁴ Семјуел Хантингтон, „Сукоб цивилизација и преобликовање свјетског поретка, Подгорица: Цид, Романов, Бања Лука, 2000

¹⁵⁵ Јоханес Хан; Vesti online _ Vesti _ Srbija _ Han _ Želimo ceo Balkan u EU! od 06.05.2015.

¹⁵⁶ Миле Ракић, Драган Јовашевић, Насиље и демократија, ИПС, Београд, стр. 117, 2009.

¹⁵⁷ Pol Tejlor, Крај европске интеграције: разматрање антиевропеизма, Албатрос плус: Београд, Службени гласник, Београд, Драслар партнер, Београд, 2010

¹⁵⁸ Наведено према: <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/582899/EU-Dogadja-se-naigora-izbeglicka-kriza-u-svetu-od-II-svetskog-rata> od 14.08.2015.

¹⁵⁹ Округли сто: Допринос цркава и верских заједница у изградњи трајног мира на југоистоку Европе, Стразбур 19 и 20. јун, 2008 г. Асоцијација НВО Цивис, Београд, 2008

¹⁶⁰ Илија Вујачић, Политичка теорија: студије, портрети, расправе; Чигоја штампа, Београд ФПН, Београд, 2002.

се правилно усмери фокус и уколико се онај једносмерни однос раније поменут, претвори у двосмерни. Може се учинити преоштрим, али тврдња да је ЕУ пионирски подухват једноставно није тачна, у најмању руку, концепт је већ виђен, у малом. Подједнако велико питање, а посебно за тему овог рада, јесте да ли је та хришћанска традиција на коју се проевропљани позивају суштински још увек иманентна Европи, или је само заједнички именитељ у опредељењу према оном другом, према оном увек другом, према Оријенту, као социјални конструкт на начин на који то показује Едвард Саид¹⁶¹? Прошлост уме да буде оптерећење, а још већи су проблем наслеђене матрице које се трасирају испред себе генерацијама које не могу, не умеју или неће да прекину код. То не мора да се тумачи као доследност и стаменост моћи. То може да буде и очај због немогућности успостављања нечег новог и свефункционалног, али и изазов да се то пронађе и оствари. На почетку 21. века погрешно је мислити да су европске вредности сигурне и прихваћене у целој Европи¹⁶². Са друге стране ко довољно не памти ризик да изнова проживљава. С обзиром на искуство два светска рата, сама крилатица изазива већ велики негативни психолошки ефекат напуштања концепта европских вредности прокламованих од помирења Немачке и Француске као две најјаче европске силе, на овамо. Немогућност јасне дефиниције евроинтеграција, и опадања популарности бављења тим изазовима, могло би се показати само као тренутним замором у једном процесу који је још увек незавршен. Док једни мисле да Европа има перспективу само ако се „умоделује“ у империју¹⁶³. Јер, насупрот структуралног конзерватизма који карактерише поредак држава, само су империје у стању да покрену поцесе великих промена, европска политичка елита доживела је изненађење схвативши да нема политичке равноправности држава чланица од момента када су увидели да међу собом већ имају империјалног актера – САД, којем можда мора да се одупре ради сопственог идентитета, а са друге стране не сме ни да постане периферија САД него субцентар њене моћи. Други већ сумњају да је ту позиција заузела Велика Британија, нарочито после 2006. и догађаја у Ираку¹⁶⁴. Далеко од дезинтеграције, али и ранији догађаји 1999. односно ставови и улога Европске уније у бомбардовању Србије, у најмању руку су подложни анализи која у свом исходу не би морала да резултира јединственим ставом држава чланица ЕУ. Европска унија је деловала као заједница, али није деловала јединствено, него разједињено као и у случају Ирака. Хришћанство је, чини се, искључено и из интеграција, али и из наизглед немогућих дезинтеграција. Хришћанска држава је парадокс. и суштински је немогућа¹⁶⁵. Иако Савет Европе узима у фактор религију¹⁶⁶, није нам потпуно јасно како. Наравно, у делу правних докумената који регулишу Европску унију, нарочито у делу о људским правима лако се самопроналазе улоге цркава. Упоредо са развојем европске Уније развијане су и међународне црквене европске конференције, правно посматрано на нивоу невладиних организација. Али, ниједан хришћанин нема право да се противи својој влади било да она ради праведно или неправедно¹⁶⁷ говорио би Мартин Лутер. Апостол Павле, само другим речима учинио је да је свака власт од Бога¹⁶⁸. Пре свих њих сам Исус Христ говори „Цару цареве, Богу божије“¹⁶⁹. Римокатоличка црква је акцентирала друштвену, а не црквену улогу када је „дозволила“

¹⁶¹ Едвард Саид, *Оријентализам*, 2. издање, Библиотека XX век, Књижара круг, Београд, 2008

¹⁶² Пол Тејлор, Крај европске интеграције: разматрање антиевропеизма; Албатрос плус, Службени гласник, Драслар партнер, Београд, 2010.

¹⁶³ Херфрид Минклер, *Империје, логика владања светом, од Старог Рима до САД*, Албатрос плус, Службени гласник, Београд, 2009.

¹⁶⁴ Пол Тејлор, Крај европске интеграције: разматрање антиевропеизма; Албатрос плус: Београд, Службени гласник: Београд; Драслар партнер, Београд 2010

¹⁶⁵ Николај Берђајев, у: Владета Јеротић; Вера и нација, Арс Либри: Београд, Невен: Земун; 2005

¹⁶⁶ Елизабета Китановић, Улога Цркава у процесу европских интеграција: учешће конференције европских цркава у раду међународних организација у периоду 2003-2009; Службени гласник, Београд, 2013.

¹⁶⁷ Војислав Становчић, Политичке идеје и религија, Књига И, Удружење за политичке науке Југославије; Чигоја штампа, Београд 2003.

¹⁶⁸ Црква у плуралистичком друштву: Зборник радова; Хришћански културни центар: Фондација Конрад Аденауер, Београд 2009

¹⁶⁹ Нови Завет; Свето писмо; Библија: Стари и Нови Завет/превео Лујо Бакотић-Нови Сад; Добра вест; 1994.

спасење и ван цркве¹⁷⁰ На случају Србије, јасно је показано да Српска православна црква “не кочи” евроинтеграције¹⁷¹. Чињеница да је ЕУ никла у римокатоличком и протестантском окружењу, могла би да буде диферентна специфика, нарочито у веберском погледу постулираном у „Протестантска етика и дух капитализма”. Јер, Србија нема традицију капиталистичког уређења, а ни протестантски дух као извор истог. Али, ти аргументи сада припадају дискурсу историјских и геополитичких анализа. Поред свих ових наведених токова који се не додирују, заједно са током историје и током есхатона, европске интеграције, а нарочито глобализација иманентна је самој структури православне цркве¹⁷². Кроз историју се, наравно, могу пронаћи примери у којима је вера прерасла у пресудан политички чинилац, можда најбоље на примеру Мухамеда. Законска регулатива (Мојсије), “обожење” владара којем је власт дата од Бога, различити облици и односи цркве и државе који су углавном били антагонистички, све то сад, чини се, можемо да сагледавамо само у прошлости, у академском дискурсу. Тачне су тврдње да људи кад су катастрофе хрле у цркве¹⁷³. Тачне су и тврдње да је институција која је изрђала 2000 г. није ни платонска академија ни монархија, него бискупија, епархија¹⁷⁴. И сам писац ових редова сведок је велике експанзије Српске православне цркве након рата деведесетих година и распада СФРЈ које је пратило омасовљење (са ове дистанце могло би се рећи тренутно омасовљење) и нова законска регулатива која је правним напредком регулисала институције Цркве. Али, Тојнбијева предвиђана експлозије религије у XXI веку не видим као хришћанску, нити исламску, нити било коју монотеистичку или другу. Видим их као наговештај нове онтологије, која из ове перспективе савременог света може да се предвиђа - есенцијално другачије. Фуко је говорио да је човек скорашњи изум¹⁷⁵. О том човеку је овде реч. Ми уједињујемо људе а не државе¹⁷⁶. Али тај “млади” Фукоов ентитет је премали да понесе кумулативну катастрофу историје пре њега. Он је изгубљен у постмодеренистичким комбинацијама родних идентитета, на близу занимљивих социјалних конструката управо избачених из скандал машине медијске пажње, или је одушевљен у законској потврди истих како би релаксираније могао да их конзумира све више и више до крајњих могућности, када се на све комбинације навикне и када се јави конзументска потреба за новим. Демократско уређење, друштвено уређење, религија, државе, концепти су који су превазиђени и могу бити део само дискурса, а не део нове стварности. Због тога Дона Харавеј између Богиње и Киборга бира Киборга¹⁷⁷. Он је почетак без извора, слобода без одговорности, ужитак без ограничења, напредак без труда, знање без учења, савршенство које не подлеже кочницама историје или морала, које је већ вечно без смрти и без обавеза да било шта заслужи, и који има будућност само ону коју он креира, прецизније, изабере од небројених понуда виртуелног света. Такав ентитет раније незамислив у току историје, или есхатолошкој перспективи, коначно спаја ова два неспојива тока без граница, али и без најмање сигурности и знања о последицама. У немогућности коначне хармоније многобројних фактора већ предуго времена свет на измаку снага мења парадигму и пренебрегава читаву историју била она светска или догађај спаса, у смислу како је то постулирао Карл Левит. Грађанин Европе, грађанин света, није грађанин географског појма, него грађанин светова док му од овог устаљеног традиционалног треба можда само извор напајања, утикач, соларни, или неоткривени. Питање шта је Европа и ко су њени субјекти, питање је идентитета. Хришћанска традиција и антички корени

¹⁷⁰ Елизабета Китановић, Улога Црква у процесу европских интеграција: учешће конференције европских цркава у раду међународних организација у периоду 2003-2009; Службени гласник, Београд, 2013.

¹⁷¹ Религиозност грађана Србије и њихов однос према процесу европских интеграција; Хришћански културни центар: Центар за европске студије: Фондација Конрад Аденауер; Београд 2011.

¹⁷² Ибид.

¹⁷³ Грејс Дејви, према: Округли сто: Допринос цркава и верских заједница у изградњи трајног мира на југоистоку Европе; Стразбур 19 и 20. јун, 2008 г. Асоцијација невладиних организација Цивис: Београд, 2008

¹⁷⁴ Хришћанство и европске интеграције, Фондација Конрад Аденауер: Београд, Екопрес: Зрењанин, 2010

¹⁷⁵ Војислав Становчић, Политичке идеје и религија, Књига ИИ, Удружење за политичке науке Југославије; Чигоја штампа, Београд 2003

¹⁷⁶ Речи Жан Монет, према: Округли сто: Допринос цркава и верских заједница у изградњи трајног мира на југоистоку Европе; Стразбур 19 и 20. јун, 2008 г. Асоцијација невладиних организација Цивис: Београд, 2008

¹⁷⁷ Дона Харавеј, Манифест за киборге, он-лине извор

делују као превазиђен концепт, не због избројаног времена, него зато што, понављамо, постали су део дискурса, али не и политичке стварности. Случај Републике Србије нема посебне специфичности, него приступа под руком непредвидиве и превртљиве судбине и под обележјима случаја, у Шпенглеровском смислу. Његова тврдња да нема прецизно осмишљеног и прихваћеног устројства које би се након теоријског уобличавања пресликале и примениле такође иде у прилог таквој констатацији. Избор је, ако га има, чекати да се деси, или реаговати, ако се сматра важним и могућим.

3 ЗАКЉУЧАК

У делу правних докумената који регулишу ЕУ, нарочито у делу о људским правима лако се самопроналазе улоге цркава. Упоредо са развојем ЕУ развијане су и међународне црквене европске конференције, правно посматрано на нивоу невладиних организација. Прошло је пола века од оснивања и развоја ЕУ, а питање приступа Републике Србије ЕУ поставља се тек сада. Србија има, на жалост, на тежи начин стечен искуство вишенационалног, мултиконфесионалног, мултилингвалног суживота са високим стандардом. Чињеница да је ЕУ никла у римокатоличком и протестантском окружењу, могла би да буде „*differentia specifica*“ јер, Србија нема традицију капиталистичког уређења, а ни протестантски дух као извор истога. Чињеница је да је званична политика Владе Србије здушно у послу испуњења услова и отварања поглавља за приступ Европској Унији, иако су прваци српске политичке елите проглашавани за најевропљанине године, наилази се и на ставове европских званичника да се Србија посматра само као део Балкана и да је само у тој и таквој целини добродошла у ЕУ, или да проширења уопште неће ни бити. Ипак, хришћанска традиција на коју се позивају и сами европски званичници као на заједнички именитељ Европљана, вековна је и српска традиција. Ако је у случају Европе та хришћанска традиција само израз Окцидента, наспрам Оријента са кога уместо 1001 ноћи стиже „милион и један емигрант“, онда Србија нуди петстогодишње непосредно искуство са исламским светом, историјски утемељено и признато од јеловника до менталитета. Дакле, погрешно је мислити да су европске вредности сигурне и прихваћене у целој Европи. Демократско уређење, друштвено уређење, религија, државе, концепти су који су превазиђени и могу бити део само дискурса, а не део нове стварности. Грађанин Европе, грађанин света, није грађанин географског појма, него грађанин светова. Питање шта је Европа и ко су њени субјекти, питање је идентитета, а чињеница је да Српска православна црква „не кочи“ евроинеграције нити треба да буде кочничар на том путу. Дакле и вера као и „демократија“ у свим својим аспектима, концептуалном, моралном и емпиријском морају бити компромис¹⁷⁸. Данас се „човекова слобода, самореализација, продуховљење и обожење ставља у апсолутну зависност од раста техничко-технолошке моћи која својом неконтролисаношћу и доминацијом може уништити основу људског опстанка“¹⁷⁹. У том смислу и вера као и нпр. демократија, слободе, равноправност посредоване су разликама у друштвеном положају, схватањима њиховог садржаја и начина да се оне остваре¹⁸⁰.

ЛИТЕРАТУРА

- К. Левит, Свијетска повијест и догађање спаса; Аугуст Цесарец: Загреб; Свијетлост: Сарајево; загреб 1990.
- S. Huntington: The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order; Подгорица: Цид, Романов; Бања Лука, 2000.
- В. Јеротић; Вера и нација, Арс Либри: Београд, Невен: Земун; 2005.
- В. Становчић, Политичке идеје и религија, књига II, Удружење за политичке науке Југославије; Чигоја штампа, Београд 2003.
- В. Становчић, Политичке идеје и религија, књига III, Удружење за политичке науке Југославије; Чигоја штампа, Београд 2003.
- Д. Харавуау: А Цуборг Манифесто, on-line
- Д. Џалто, Рес Публика: изабране студије и есеји; Епархија Браничевска, Пожаревац, Одбор за просвету и културу; Богословско друштво Отачник, Крагујевац, 2013.

¹⁷⁸ Миле Ракић, Драган Јовашевић, Насиље и демократија, ИПС, Београд, стр. 117, 2009

¹⁷⁹ Миле Ракић Душко Вејновић, Изградња капацитета безбедности демократске државе, ЕДЦ, Бања Лука, 2013, стр. 93.

¹⁸⁰ Живојин Ђурић, Драган Јовашевић Миле Ракић, Корупција изазов демократије, ИПС, Београд, 2007. стр. 62

Eleventh International Scientific Conference
KNOWLEDGE IN PRACTICE
16-18 December, 2016 Bansko, Bulgaria

- Е. Китановић, Улога Црква у процесу европских интеграција: учешће конференције европских црква у раду међународних организација у периоду 2003-2009; Службени гласник, Београд, 2013.
- Е. Саид, Orientalism; 2nd Edition; Библиотека XX век: Књижара Круг, Београд, 2008
- Ж. Ђурић, Д. Јовашевић, М. Ракић, Корупција изазов демократије, ИПС, Београд, 2007. стр.62
- З. Крстић, Православље и модерност: теме практичне теологије Службени гласник; Београд 2012.
- И. Вујачић, Политичка теорија: студије, портрети, расправе; Чигоја штампа: Београд; Факултет политичких наука: Београд, 2002.
- Ј. Ћеранић, Облици повезивана држава чланица у Европској унији; Службени гласник: Институт за упоредно право; Београд, 2011.
- Људска права у хришћанској традицији, Хришћански културни центар: Београд, Службени гласник: Београд, 2009.
- М. Вебер, The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011.
- М. Вебер; The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism; Translated and adapted from German: Tamara Božić, (based on Nikola Milicevic translation); Mediterran publishing, Novi Sad, 2011.
- М. Ракић, Д. Вејновић, Изградња капацитета безбедности демократске државе, ЕДЦ, Бања Лука, 2013, стр.93
- М. Ракић, Д. Јовашевић, Насиље и демократија, ИПС, Београд, стр. 117, 2009.
- М. Ракић, Д. Јовашевић; Насиље и демократија, ИПС, Београд, стр. 117, 2009.
- М. Фуше, Европска унија пола века касније: стање и сценарији обнове, Службени гласник, Београд 2009.
- Münkler Herfried Empires: The Logic of World Domination from Ancient Rome to the US; Albatros plus, Службени гласник, Београд 2009.
- О. Шпентлер, The Decline of the West; 2nd Edition; Translated by Владимир Вујић; Утопија, Ужице; 2010.
- Округли сто: Допринос црква и верских заједница у изградњи трајног мира на југоистоку Европе; Стразбур 19 и 20. јун, 2008 г. Асоцијација невладиних организација Цивис: Београд, 2008.
- П. Тулор, Тхе Енд оф Еуропеан Интеграцион: Анти-Еуропеанизм Ехаминед; ; Албатрос плус: Београд, Службени гласник: Београд; Драслар партнер, Београд 2010.
- Религиозност грађана Србије и њихов однос према процесу европских интеграција; Хришћански културни центар: Центар за европске студије: Фондација Конрад Аденауер; Београд 2011.
- Свето писмо; Библија: Стари и Нови Завет/превео Лујо Бакотић-Нови Сад; Добра вест; 1994.
- Т. Рисе and М. Манер Leonhard Europeanization Collective Identity and Public Discourses; Албатрос плус: Београд, Службени гласник: Београд, 2009.
- Хришћанство и европске интеграције, Фондација Конрад Аденауер: Београд, Екопрес: Зрењанин, 2010.
- Црква у плуралистичком друштву: зборник радова; Хришћански културни центар: Фондација Конрад Аденауер, Београд 2009.